

УДК 165.0 +303.8

*Анатолій Мініч***ТЕОРИЯ РАЦИОНАЛЬНОСТИ ПЕТЕРА КОЗЛОВСЬКИ:
АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

У статті висвітлена проблема визначення поняття раціональності у філософському й економічному дискурсах. Німецький філософ Петер Козловські запропонував теорію, згідно із якою суб'єктивістське поняття економічної раціональності розширюється за рахунок етичної і релігійної раціональності. Проведений нами експеримент засвідчив існування не однієї, а чотирьох раціональних стратегій, кожна із яких є раціональною для певного діапазону складності задач. Експериментальні висновки спростовують теорію Козловські і пояснюють, чому на підставі цих чотирьох стратегій не можна сформулювати об'єктивістського поняття раціональності.

Ключові слова: раціональність, економічна раціональність, етична раціональність, релігійна раціональність, Петер Козловські, раціональна стратегія.

*Anatoly Minich***THEORY RATIONALITY PETER KOZLOVSKY: ANALYSIS AND PROSPECTS**

In the article the problem of the definition of rationality in philosophical and economic discourses. German philosopher Peter Kozlowski proposed a theory according to which the subjectivist notion of economic rationality expanded by ethical and religious rationality. We conducted an experiment showed the existence of not one but four of rational strategies, each of which is reasonable for a range of task complexity. Experimental findings refute the theory Kozlowski and explain why under these four strategies can not be formulated objectivist notion of rationality.

Keywords: rationality, economic rationality, the rationality of ethical, religious rationality, Peter Kozlowski, rational strategy.

*Анатолій Минич***ТЕОРИЯ РАЦИОНАЛЬНОСТИ ПЕТЕРА КОЗЛОВСКИ: АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ**

В статье освещена проблема определения понятия рациональности в философском и экономическом дискурсах. Немецкий философ Петер Козловски предложил теорию, согласно которой субъективистское понятие экономической рациональности расширяется за счет этической и религиозной рациональности. Проведенный нами эксперимент показал существование не одной, а четырех рациональных стратегий, каждая из которых является рациональной для определенного диапазона сложности задач. Экспериментальные выводы опровергают теорию Козловски и объясняют, почему на основании этих четырех стратегий нельзя сформулировать объективистского понятия рациональности.

Ключевые слова: рациональность, экономическая рациональность, этическая рациональность, религиозная рациональность, Петер Козловски, рациональная стратегия.

Дискусія, що тривала у філософських колах, щодо визначення поняття раціональності, зайшла у «глухий кут». Існують десятки різних типів раціональності, що не зводяться одна до одної, і це зумовлює виникнення суттєвої термінологічної неузгодженості та багатовекторності тлумачення. Філософи так і не змогли представити раціональність у вигляді єдиної істини чи набору незмінних «канонів» чи «принципів». Сучасний підхід до раціональності вимагає від науковців пояснення феномену історичної обумовленості раціональності, передбачає відхід від традиційного тлумачення раціональності, як ціннісно-нейтрального логічного висновку, потребує збагачення його ціннісними настановами і врахуванням оцінки конкретної ситуації. Незважаючи на велику кількість наукових праць, вирішити це завдання не вдалося, оскільки нема жодної концепції, що задовольняє вищевведені вимоги. Вирішення проблеми потребує зміни стереотипу мислення, необхідно вийти за межі звичного, потрібен *ad hoc*.

Поняття раціональності є центральним в економічному аналізі. Модель раціонального вибору стала тією парадигмою, у межах якої розвивається економічна думка. Вона є надзвичайно плідною, приносить велику користь і залишається рушійною силою сучасного суспільствознавства. Економічна методологія стала невід'ємною частиною концептуального інструментарію суспільних дисциплін, що позитивно вплинуло на їх розвиток. Сучасні способи економічного аналізу – теорія ігор, раціональних очікувань, суспільного вибору – виходять із того, що учасники економічних відносин діють

в основному раціонально. Допускається, що агенти економічних відносин погано проінформовані чи допускають помилок, але при цьому продовжують дотримуватись свого інтересу, діяти адекватно і передбачувано. Великим досягненням економічної науки виявляється використання в ній стратегічного поводження економічних агентів, яких розглядають як думаючі і відповідно реагуючі економічні суб'єкти, що прагнуть досягти найбільшої переваги в поєднанні з гідним опонентом. Поняття раціональності збагачується такими новими ознаками, як інформація, послідовність дій, стратегічний вибір, а також реакція на різноманітні сигнали ринку. Разом із тим, економісти усвідомлюють обмеженість існуючої моделі раціонального вибору, що наштовхує їх на думку щодо розвитку міждисциплінарних моделей, у яких будуть враховувати біологічні, соціальні, політичні та інші неекономічні процеси і прояви [8]. Теорія раціональності німецького філософа Петера Козловські є прикладом міждисциплінарного підходу, що прагне вдосконалити теорію економічної раціональності за рахунок урахування неекономічних чинників, а саме, етичної і релігійної раціональності.

Американський економіст Герберт Саймон вважає, що модель повної раціональності є ідеальною і відірваною від життя, він вводить поняття «обмеженої раціональності». Психологи Д. Канеман і А. Тверські отримують Нобелівську премію за «інтеграцію досягнень психології в економічну науку». Міждисциплінарні дослідження проводять за напрямом урахування нових чинників: суспільна думка (Дж. Катона), розгляд індивідуальної вигоди як функції двох змінних – корисності для себе і корисності для інших (Дж. Хіршлейфер, М. Шериф, Ш. Майталь); суб'єктивне сприйняття корисності (Г. Лейбенштейн, Р. Тітмас) тощо. Питання, пов'язані із розвитком теорії прийняття рішень, а також її зв'язок із теорією ігор, висвітлили у своїх працях західні економісти, зокрема, Г. Саймон, Р. Зельтен, А. Рапопорт, Р. Аксельрод. За останні кілька десятиліть була надрукована низка наукових праць українських філософів, присвячених проблемам раціональності. Серед авторів можна назвати прізвища: А. Т. Ішмуратова, А. Є. Конверського, С. Б. Кримського, В. І. Кузнецова, В. І. Павлова. Йде процес накопичення знань щодо впливу окремих чинників на раціональне рішення, проте сума цих фрагментарних знань не дає можливості створити цілісної теорії раціональності, що негативно впливає на поступ гуманітарного знання.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на прикладі теорії раціональності Петера Козловські показати проблемні моменти, перед якими зупиняється економічна і філософська думка, а також указати на можливі шляхи їх вирішення.

Можна назвати не один десяток провідних сучасних економістів, які у своїх наукових розвідках виходять на загальні проблеми, що вимагають філософського осмислення. Серед них Фрідріх-Август фон Гаєк, Йозеф Алоїз Шумпетер, Людвіг фон Мізес, Джеймс Мак-Джіл Бьюкенен, Герберт-Александр Саймон, Амартія Сен, Беккер Гаррі-Стенлі, Мілтон Фрідман, Дуглас Сесіл Норт. Проблема виникає, коли ми намагаємось згадати прізвище філософа, який зміг би узагальнити доробок сучасної економічної думки. Німецький філософ Петер Козловські, один із небагатьох, хто здатен зробити такий міждисциплінарний синтез, і він його втілює у життя під назвою «етична економія». Філософ ставить перед собою амбітну задачу, на засадах ідеї міждисциплінарного співробітництва створити життєздатну альтернативу основному напрямку економічної теорії. Він відходить від традиції історичної школи Німеччина з її описовим підходом до вивчення економічних явищ і процесів, і започатковує теоретико-методологічний підхід, де звертається до логіки, до математичного моделювання процесу прийняття рішень у свідомості індивіда, абстрактно-теоретичного методу пізнання дійсності. Філософія використовується в його теорії як допоміжна дисципліна, покликана вирішити проблемні питання, перед якими зупинились економісти, тому етична економія розглядається, як частина політичної економії. Козловські пропонує створити загальну й інтегруючу теорію людської діяльності у якій мають бути представлені економічна теорія цілей, теорія розуміння й аналізу цілей і цінностей у їх етичному, естетичному, політичному і культурному аспекті [1, с. 218]. Для реалізації цієї мети філософ бере за основу економічну теорію діяльності Людвіга фон Мізеса [4], збагачує її деякими положеннями теорії ігор, теорії прийняття рішень, філософської етики, розуміючої соціології і феноменології. Таким чином, отримуємо доволі складний для читачів проект етико-економічної теорії розуміння, або розуміючої економічної науки.

Ринок, як економічна система координації, є доволі ефективний механізм, проте він має свої «проблеми», пов'язані із негативними побічними ефектами господарської діяльності. Самостійно ринок не здатен їх подолати, необхідно віднайти додатковий механізм втручання в діяльність ринку. Це доволі відома проблема, до неї звертаються, як економісти, так і філософи, лише підходи в них різні, економісти пропонують декілька варіантів вирішення проблеми, філософи зосередились на створенні етики відповідальності. На думку економіста Коулмана, недосконалість ринку компенсується довірою між людьми. Індивідуальна раціональна дія перетворюється в системну чи колективну дію завдяки

довірі, що існує між індивідами. Довіра не є чеснотою сама по собі – це результат дотримання певних моральних чеснот учасниками ринку. Поняття довіри важко визначити і подати в математичній формі, тому Коулманом було введено в економічний аналіз поняття «соціальний капітал». Соціальний капітал, під яким він розумів прояв неформальної соціальної організації, сприяє встановленню та передачі довірчих стосунків, що позитивно впливає на результати економічної діяльності [2]. Таким чином, теорія раціонального вибору в традиції, закладеній Дж. Коулманом, містить непрямий зв'язок між колективними етичними нормами і раціональною поведінкою окремого індивіда, що надихнуло Козловські на створення теорії, у якій він прагне обґрунтувати безпосередній зв'язок між етикою й економікою. Трактатування соціальних інституцій як засобів вирішення питань трансакційних витрат створило передумови для плідного синтезу економічної науки та інших соціальних дисциплінами. Козловський перший із філософів, хто вирішив представити етику у вигляді інституту. З економічної точки зору такий підхід дуже привабливий: провали економіки компенсуються довірою, довіра похідна від етики, етика, як інститут, зменшує трансакційні витрати. Наявність етики, таким чином, не лише усуває проблему ринку, але й підвищує його ефективність. Із точки зору філософської етики все набагато складніше, існує не одна, а багато моральних систем, що різняться між собою ставленням до праці, до виконання договірних зобов'язань, містять різний «радіус довіри» [5]. Починаючи від Франкліна, і до нинішнього часу ведуться пошуки ідеального морального кодексу трудової діяльності. Філософ вважає, що традиційна концепція «економічної людини» надто вузька для розуміння впливу етики на економічну діяльність. Щоб зрозуміти як агент приходить до ідеї співробітництва, Козловські використовує модель раціональної стратегічної діяльності із теорії ігор, і на її підставі прагне поєднати економічну теорію з етикою, а, з другого боку, створити теорію етики, у якій гідне місце буде приділене проблемам економічної ефективності.

В основу класичної економічної теорії покладена аксіома про те, що економічна поведінка людини постійно раціональна. Ступінь раціональності визначають шляхом співвіднесення певної поведінки з отриманим результатом. Неокласика надає певні уточнення. Ступінь раціональності підвищується, коли агент починає враховувати фактор інформації, очікувань, реакції на поведінку інших. Модель раціональної стратегічної діяльності в теорії координації Козловські здатна підвищити ступінь раціональності за рахунок урахування інтересів інших, а проблему невизначеності долають зверненням до етики і релігії. Співвідношення економіки, етики і релігії можна розуміти як континуум розширення того, що розуміється під «власним» у концепції власного інтересу. Понятійно її можна сформулювати за допомогою тріади, любові до себе, любові до ближнього і любові до Бога [1, с. 66]. Козловські вважає, що формально можна визначити різні ступені підвищення раціональності і координації на різних рівнях: економічному, етичному і релігійному. Відмінність між ступенями раціоналізації полягає в різному ступені охоплення індивідів під час прийняття формально раціонального рішення, збільшення кількості врахованих інтересів інших учасників ринку в індивідуальному рішенні підвищує ступінь раціональності цього рішення. Суб'єктивістське поняття раціональності, на відміну від об'єктивістських понять корисності чи раціональності, дозволяє розширити поняття економічної раціональності за рахунок етичної та релігійної раціональності. Етична і релігійна раціональність у рамках суб'єктивістської концепції раціональності означає розширення індивідуальної ціленастанови. Етичні та релігійні цілі індивідуальної ціленастанови можуть економізуватися і раціонально здійснюватися за допомогою апріорного економічного принципу [1, с. 98].

Аналізуючи концепцію Козловські, варто зазначити її надзвичайно високий рівень абстракції. Взв'язавши за основу теорію раціональної діяльності, він автоматично успадкував і недоліки австрійської школи, а саме, відсутність об'єктивних загально визначених і тих, що піддаються математичному форматуванню, показників, що робить його концепцію незатребуваною для практичного застосування в економічній теорії. Із філософської точки зору виникають питання щодо визначення понять «етика» і «релігія», як їх розуміє Козловські. Загалом, жодної проблеми щодо визначення поняття «раціональності» Козловські не вирішив, проте запропонував шлях цього вирішення, у якому зазначив такі моменти: раціональність – це діяльність; раціональність – це не стала величина, вона має різні ступені; ступінь економічної раціональності залежить від багатьох чинників, зокрема, від етичної і релігійної раціональності; доповнює економічний аналіз теорією цінностей; здійснює міждисциплінарне дослідження і використовує теорію прийняття рішень, теорію ігор, теорію діяльності, філософську етику, епістемологію.

Використання філософом у своїх міркуваннях теорії ігор відкриває перед дослідниками додаткові можливості, адже дозволяє проведення емпіричної перевірки абстрактним теоретичним конструкціям, чим ми і скористались. На прикладі комп'ютерної гри «4 в рядок», це щось на кшталт відомої гри «хрестики-нулики», вирішили з'ясувати фактори, що забезпечують вигравш десяти переможцям

гри серед кількох тисяч гравців. Висновки експериментального дослідження засвідчують: існує не одна, а чотири раціональні стратегії; кожна із стратегій відповідає певному рівню складності задач; під час визначення раціональної дії беруть до уваги розумові витрати енергії гравця на розв'язання задачі. Іншими словами: все різноманіття задач можна розбити на чотири великі групи різного рівня складності, від простих до складних; задачі кожного із зазначених рівнів можуть бути вирішені за умови, що гравець віднайде раціональну стратегію цього рівня, складні задачі вимагають складних рішень, прості – простих; кожна із цих чотирьох стратегій буде вважатися раціональною у своєму діапазоні складності, якщо на її пошук витрачено мінімум розумової енергії. Перша раціональна стратегія – дотримання власного інтересу, при якому не беруть до уваги дії інших та параметри середовища. У другій раціональній стратегії беруть до уваги реакцію інших гравців. Гравець дотримується свого власного інтересу, у нього є мета перемогти, проте йому необхідно віднайти низку тактичних прийомів, що забезпечать йому перевагу над суперником під час будь-якого варіанту розгортання подій. Третя стратегія передбачає дотримання власного інтересу, врахування дії інших і визначення можливостей раціональних дій у конкретному середовищі, де відбувається гра. У нашому випадку середовище виглядало як шахівниця, якщо гравець займав фішками центральний стовпчик, то позбавляв суперника 2/3 варіантів виграшу. Доволі складна стратегія, що є найкращим варіантом на підставі трьох чинників. Четверта стратегія – обман. Зустрічається на різних щаблях складності, але найбільше відчувається на найвищому рівні. У нашому експерименті проявлялася в тому, що коли гравець передбачав свій виграш, він грав до кінці, а коли очевидним був його програш, то виходив із гри шляхом відключення комп'ютера. Гра не завершена, відповідно, комп'ютерна програма не захищувала його поразки, що дозволяло гравцю зберігати свій високий рейтинг [6].

Економічне життя, як і життя загалом, це не разова діяльність, хід чи вчинок. Це багаторазове повторення подібних ситуацій, де людина мусить приймати рішення. Це шлях помилок, змін, розчарувань і перемог. Раціональна діяльність – це процес, пошук оптимального шляху, генеральна лінія і напрямок діяльності, що забезпечує кінцевий успіх. У конкурентному середовищі можуть бути наявні всі чотири стратегії одночасно, що ускладнює ситуацію невизначеності. Обман, або опортуністична поведінка, виявляється найкращою раціональною стратегією, але така стратегія приводить до ситуації хаосу, при якому не існує ніякого порядку і не стоїть питання щодо підвищення чи пониження рівня раціональності [9]. Цей хаос пагубний для всіх, для тих, хто отримав одноразову користь і для ошуканих. Ситуація багаторазового повторення в такому випадку не має продовження, кінець гри. Переможці гри, які виявились на вершині рейтингу і неодноразово використовували нечесні прийоми, самі починають потерпати від таких же нечесних гравців. У випадку припинення гри вони постраждають найбільше, адже їх рейтинг найвищий, відповідно, у них виникає бажання законсервувати своє становище. Умовою відновлення гри постає наявність певного порядку, зі своїми законами, закономірностями, очікуваннями і передбаченням. Теорія ігор, таким чином, приводить нас до результату, коли гравці, які у своїй діяльності спонукані лише власним інтересом, здатні розв'язувати задачі четвертого рівня складності, приходять до думки щодо необхідності нормативної регуляції. Не важливо якими будуть ці норми – справедливі чи несправедливі, правові, політичні, моральні, писані чи неписані, засновані на базових цінностях або на владних приписах – головне, що вони мають існувати. Ідея Гоббса знайшла своє підтвердження в теорії ігор.

Наведені результати дослідження доводять, що між суб'єктивістським і об'єктивістським поняттям раціональності існує велика нездоланна прірва. Як виявилось, суб'єктивістське поняття раціональності доволі складне, містить чотири стратегії, їх не можна представити у вигляді одного загального поняття на кшталт «користь», чи «раціональність». Наявність четвертої раціональної стратегії взагалі виходить за межі поширеної думки щодо раціональності, проте її наявність пояснює низку філософських проблем, зокрема, неможливість на засадах утилітаризму пояснити традиції, звичаї, ритуали деяких народів, або відсутність неперервного поступу раціоналізації державної організації за Вебером. Петер Козловські перший із філософів, хто чітко задекларував свою позицію щодо різниці між суб'єктивістським і об'єктивістським поняттям раціональності, проте його намагання довести цю тезу за допомогою етичної та релігійної раціональності виявились непереконаливими. У світлі нових знань можна уточнити взаємостосунки економіки, етики та релігії. З об'єктивістської точки зору етика і релігія виявляються нормативними системами, що створюють умови для раціоналізації, як такої, проте не можна визначити поняття етичної і релігійної раціональності з огляду на невизначеність кореневого поняття – самої раціональності. Сутність суб'єктивістської етичної і релігійної раціональності можна визначити за допомоги теорії рішень. Проблема координації діяльності виникає під час вирішення задач другого та третього рівня складності. Із точки зору теорії рішень морально-етична система обмежує вибір рішення, проте вона економить розумову енергію на його пошук.

Так, для задач другого рівня існують моральні кодекси, у яких зазначається діапазон можливих дій. Для задач третього рівня необхідно розв'язати задачу оптимізації з трьома змінними, це дуже важка логічна задача, і не всім під силу. Вирішення її спрощується за наявності цінностей. У континуумі можливих дій за умови відсутності повної інформації неможливо достеменно визначити найкращий варіант, тому задається певний принцип (цінність), на підставі якого агент самостійно обмежує коло можливих рішень. Соціальні інститути також обмежують персональний вибір, цим вони знижують невизначеність, задають «правила гри» і роблять соціальне середовище більш передбачуваним. Вони не лише здійснюють економію трансакційних витрат, але й економлять розумову діяльність на пошук найкращого варіанту рішення. Зв'язок із релігією можна пояснити за допомогою такого поняття, як «рівень цінності». Припустимо, агент приймає рішення, перед ним стоїть задача обрати найкраще рішення з двох альтернатив: перше – це дотримання власного інтересу, друге – чинити у відповідності зі своїми моральними переконаннями або цінностями. Поступово, збільшуючи зовнішній стимул задоволення власного інтересу, можна досягти такої величини, коли агент відкине моральне рішення. Величину цього бар'єру назвемо «рівнем цінностей». Релігія збільшує «рівень цінностей» до такої величини, коли його неможливо здолати. Пояснення дуже подібне до теорії гарантій, застосованої Козловські, тільки використаний інший методологічний підхід. Викладене Козловські розуміння суб'єктивістської етичної і релігійної раціональності знаходиться поза межами чотирьох раціональних стратегій, визначених у ході експерименту, і не їх складовими.

Проаналізувавши концепцію раціональності Петера Козловські, приходимо до висновку, що філософ відійшов від принципу ціннісно-нейтральної раціональності і розширив межі економічної раціональності за рахунок етичної і релігійної раціональності. Таке розширення відбувається на суб'єктивістському рівні визначення раціональності, що не відповідає традиційному об'єктивістському тлумаченню раціональності, як максимізації. У ході проведеного нами експерименту виявилось, що існує не одна, а чотири раціональні стратегії, кожна із яких виявляється раціональною для вирішення задач певного рівня складності і врахування розумових витрат на пошук рішення. Однією із цих стратегій є обман, що не вписується в загальну методологію визначення поняття раціональності. Для суб'єктивістського підходу вона виявляється раціональною стратегією, а під час об'єктивістського руйнує процес раціоналізації, як такий. Мораль і релігія, як нормативні системи, відіграють певну роль під час прийняття рішень, проте нам не вдалося віднайти безпосередній зв'язок виявлених чотирьох раціональних стратегій із етичною та релігійною раціональністю. Методологічний підхід, запропонований Козловські, виявився плідним, що дало можливість отримати результати і збагатити теорію раціональності.

Література:

1. Козловски, Петер. Принципы этической экономии [Текст] / П. Козловски ; пер. с нем. В. С. Автономов. – СПб. : Экономическая школа, 1999. – 342 с. – (Этическая экономия : исследования по этике, культуре и философии хозяйства ; вып. 7).
2. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
3. Коулман Дж. Введение социальной структуры в экономический анализ / Дж. Коулман // Экономическая социология. – Том 10, № 3. – 2009. – С. 33–40.
4. Мизес Людвиг фон. Человеческая деятельность : Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес. М. : Экономика, 2000. – 878 с.
5. Мініч А. П. Поняття етичної раціональності в сучасній філософії господарства [Дисертація] : дис... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Мініч А. П. ; КНУТШ. – Київ, 2010.
6. Мініч А. Визначення раціональних стратегій на прикладі комп'ютерної гри «4 в рядок» / Анатолій Мініч // Філософія як культурна політика сучасності: тези доповідей II всеукраїнської наукової конференції 17-18 жовтня, 2014р., м. Острого. – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – 86 с. – С. 71.
7. Мініч А. Від статичної до динамічної моделі людини та їх вплив на сучасне суспільство / А. П. Мініч // Варіації модерну та модернізації : український соціум в контексті глобальних процесів : Матеріали між. нар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28-29 листопада 2013) / Уклад. П. В. Кутуєв. – К. : «Талком», 2013. – 392 с. – С. 109.
8. Сэндлер Т. Экономические концепции для общественных наук / Тодд Сэндлер ; [пер. с англ. О. Е. Трофимова, С. И. Харций]. – Москва : Весь Мир, 2006. – 374 [1] с.
9. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки и отношенческая контракция / О. Уильямсон. – СПб : Лениздат, 1996. – 702 с.

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія» **Петрушкевич М. С.**